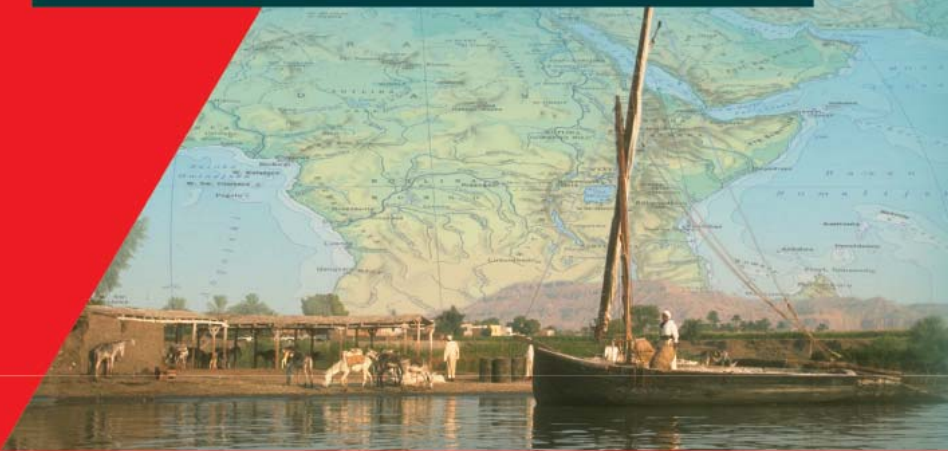

GEOGRAFIA SŁOWNIK ENCYKLOPEDYCZNY

NAJNOWSZE UAKTUALNIONE WYDANIE

Zawiera obszerny wybór haseł i odniesień

**EUROPA
WYDAWNICTWO**

GEOGRAFIA
SŁOWNIK
ENCYKLOPEDYCZNY

GEOGRAFIA
SŁOWNIK
ENCYKLOPEDYCZNY

EUROPA
WYDAWNICTWO

Słowniki Encyklopedyczne Wydawnictwa EUROPA

Język polski
Literatura polska
Literatura powszechna
Edukacja obywatelska

Historia
Biologia
Geografia
Ekologia

Matematyka
Fizyka
Chemia
Informatyka

Dyrektor, redaktor naczelny
Wojciech Gluch

Autorzy
Piotr Migoń, Stanisław Grykień, Ryszard Pawlak, Mieczysław Sobik

Redakcja
Jolanta Kardela

Korekta
Bożena Dembińska, Zofia Bronicka-Wyrwas

Projekt okładki
Renata Pacyna

Opracowanie typograficzne
Jakub Jan Kortyka

Łamanie, przygotowanie do druku
Studio MAK sp. z o.o.

Wydanie czwarte 2007
© 2002 by Wydawnictwo EUROPA

Wszystkie prawa zastrzeżone, szczególnie prawo do przedruku i tłumaczeń na inne języki. Żadna z części tej książki nie może być publikowana bez uprzedniej pisemnej zgody Wydawnictwa. Dotyczy to również sporządzania fotokopii, mikrofilmów oraz przenoszenia danych do systemów komputerowych.

ISBN 978-83-7407-154-3

Wydawnictwo EUROPA Sp. z o.o.
50-011 Wrocław, ul. Kościuszki 35
tel. 071 346 30 11, faks 071 346 30 15
e-mail: europa@wydawnictwo-europa.pl
www.wydawnictwo-europa.pl

Druk i oprawa
Drukarnia im. Adama Półtawskiego, Kielce

Wykaz skrótów

adm.	– administracyjny	im.	– imienia (w nazwach)
afryk.	– afrykański	jap.	– japoński
amer.	– amerykański	jez.	– jezioro (z nazwą)
ang.	– angielski	jęz.	– język
arab.	– arabski	k.	– koło (przy nazwach miejscowości)
atmosf.	– atmosferyczny	kcal	– kilokaloria
austr.	– austriacki	kg	– kilogram
azjat.	– azjatycki	klasycyst.	– klasycystyczny
b.	– były	klim.	– klimatyczny
bot.	– botaniczny	km	– kilometr
BRT	– Brutto Registeren Ton (tona rejestrowa brutto)	król.	– królewski
°C	– stopnie Celsjusza	łac.	– łaciński
centr.	– centralny	m	– metry
Ci	– kiur	M.	– Morze (w nazwie)
cieśn.	– cieśnina (z nazwą)	maks.	– maksymalny
ciśn.	– ciśnienie (z liczbą)	meteorol.	– meteorologiczny
cm	– centymetr	mieszk.	– mieszkańcy (z liczbą)
cz.	– część	min	– minuta
d.	– dawny, dawniej	minim.	– minimalny
dł.	– długość (z liczbą)	mld	– miliard (z liczbą)
dł. geogr.	– długość geograficzna (bez stopnia)	mln	– milion (z liczbą)
dm	– decymetr	mm	– milimetr
dosł.	– dosłownie	Mt.	– Mount
E	– długość geograficzna wschodnia (ze stopniem)	N	– szerokość geograficzna północna (ze stopniem)
ekol.	– ekologiczny	n.	– nad (w nazwie, np. Nakło n. Notecią)
fiz.	– fizyczny	nar.	– narodowy
flam.	– flamandzki	n.e.	– naszej ery
fot.	– fotografia	niem.	– niemiecki
franc.	– francuski	niz.	– nizina (z nazwą)
G.	– Góry (w nazwach)	NPM	– Najświętszej Marii Panny
geofiz.	– geofizyczny	n.p.m.	– nad poziomem morza
geogr.	– geograficzny	O.	– Ocean (z nazwą)
geol.	– geologiczny	ob.	– obecnie (przy nazwie)
gł.	– główny, główne	obj.	– objętość (z liczbą)
głęb.	– głębokość (z liczbą)	ok.	– około (z datą, liczbą)
godz.	– godzina	os.	– osoba
gr.	– grecki	p.n.e.	– przed naszą erą
ha	– hektar	pd.	– południowy, południe
hist.	– historyczny	PKB	– produkt krajowy brutto
hiszp.	– hiszpański	pl.	– plac (z nazwą)
hPa	– hektopaskal	płw.	– półwysep (z nazwą)

---

pn.	– północny, północ	środk.	– środkowy
PNB	– produkt narodowy brutto	św.	– święty (z imieniem)
pocz.	– początek (wieku, lat)		
pol.	– polski	t	– tona
poł.	– połowa (wieku, lat)	tab.	– tabela
pow.	– powierzchnia (z liczbą)	temp.	– temperatura (z liczbą)
proj.	– projektowany	temp. topn.	– temperatura topnienia
prostop.	– prostopadły	temp. wrz.	– temperatura wrzenia
prow.	– prowincja (z nazwą)	tłum.	– tłumaczenie, tłumaczony
przeł.	– przełom (wieku)	turyst.	– turystyczny
przem.	– przemysł	tys.	– tysięcy (z liczbą)
przył.	– przyłówek (z nazwą)		
pt.	– pod tytułem	ul.	– ulica (z nazwą)
		uniw.	– uniwersytet
Rep.	– Republika (w nazwie)		
ros.	– rosyjski	W	– długość geograficzna
rys.	– rysunek (w odsyłaczu)		– zachodnia (ze stopniem)
rz.	– rzeka (z nazwą)	w.	– wiek
		W.	– Wyspy (w nazwie)
s	– sekunda	wewn.	– wewnętrzny
S	– szerokość geograficzna	woj.	– województwo (z nazwą)
	– południowa (ze stopniem)	wojew.	– wojewódzki
S.	– San, Sante, Santa	wsch.	– wschodni, wschód
St.	– Saint	wspólrz.	– współrzędna
słowac.	– słowacki	wys.	– wysokość (z liczbą)
staroż.	– starożytny	wym.	– wymowa
statyst.	– statystyczny	wyż.	– wyżyna (z nazwą)
szac.	– szacunkowo		
szer.	– szerokość (z liczbą)	zach.	– zachód, zachodni
szer. geogr.	– szerokość geograficzna	zał.	– założony, założył
		zat.	– zatoka (z nazwą)
śl.	– śląski	zewn.	– zewnętrzny
śr.	– średni	zw.	– zwany

Słowo wstępne

Nie będzie przesady w stwierdzeniu, że wiedza geograficzna jest niezbędna do zrozumienia współczesnego świata, jego środowiska przyrodniczego w całej swojej różnorodności i zmienności w czasie, rozmieszczenia i rozwoju jego ludności, problemów politycznych, ekonomicznych i społecznych. Z geografiami spotykamy się niemal na każdym kroku: w szkole, telewizji, gazetach i czasopiśmie, książkach, przy planowaniu wakacyjnych wyjazdów. Dociera do naszych uszu coraz więcej specjalistycznych terminów, nazw miast, krajów i krain, o których dotąd słyszeliśmy rzadko bądź wcale. W orientacji w tym złożonym, ale fascynującym świecie geografii ma za zadanie pomóc *Słownik*, po który właśnie Państwo sięgają.

Jako główny odbiorca *Słownika* pomysłany jest uczeń starszych klas szkoły podstawowej, gimnazjum i szkoły średniej. Mamy jednak nadzieję, że *Słownik* okaże się przydatny także wszystkim innym osobom zainteresowanym geografiami i światem współczesnym, studentom wyższych uczelni, a osobom profesjonalnie zajmującym się geografiami w dobie coraz większej specjalizacji nauki pomoże w ogarnięciu całości dziedziny.

Zakres tematyczny haseł w *Słowniku* jest bardzo bogaty i obejmuje podstawowe terminy z zakresu geografii fizycznej i ekonomicznej oraz związłą charakterystykę najważniejszych obiektów geograficznych Polski i świata: kontynentów

i oceanów, mórz i krain geograficznych, gór, rzek i jezior, państw i miast. Tym różni się od innych słowników dostępnych na rynku księgarskim, w których omawiana jest albo terminologia geograficzna, albo wyłącznie obiekty. Aby uczynić zakres *Słownika* zgodny z programem nauczania geografii w szkole, włączono także do niego wybrane hasła z takich dziedzin, jak fizyka, geologia, biologia i ekonomia.

W opisach starano się nie ograniczać do podania suchej definicji, ale także dostarczyć podstawowych informacji o pochodzeniu czy powstawaniu zjawiska lub obiektu, jego najważniejszych cechach, związkach z innymi zjawiskami oraz występowaniu na świecie i w Polsce. Przy opisie działań ludzkich świadomie zrezygnowano z przytaczania z natury bardzo zmiennych w czasie danych liczbowych charakteryzujących procesy gospodarcze (wielkości wydobycia, produkcji, eksportu i importu); te można znaleźć w corocznie wydawanych rocznikach statystycznych. Wyjątek uczyniono tylko w odniesieniu do ludności państw oraz wielkości produktu krajowego brutto w dolarach USA na osobę (dla konkretnego roku), jako podstawowego miernika poziomu rozwoju gospodarczego.

Mamy nadzieję, że *Słownik* będzie dla Państwa użyteczny i przyjazny. Z góry dziękujemy za wszelkie uwagi. Postaramy się je uwzględnić w kolejnych wydaniach.

Autorzy

Korzystanie ze *Słownika*

■ Hasła rzeczownikowe występują w zasadzie w liczbie pojedynczej; wyjątkiem są takie, które opisują obiekty w swojej naturze „mnogie”, jak ekshalacje, seraki, torosy.

■ Występuje kilka hasel przymiotnikowych, wyjaśniających znaczenie terminów łączących się z wieloma terminami rzeczownikowymi, np. eoliczny, egzogeniczny, limniczny.

■ W hasłach dwu- i więcej wyrazowych użyto głównie brzmień naturalnych, a więc np. niecka artezyjska, a nie artezyjska niecka, badania reprezentacyjne, a nie reprezentacyjne badania. Odstępstwem od tej zasady jest występowanie w nazwie rzeczowników, które łączą się z wieloma przymiotnikami; wówczas hasła należy szukać pod wyrazem stanowiącym o istocie zjawiska, np. batialna strefa, nie strefa batialna, infiltracyjna woda, a nie woda infiltracyjna.

■ Nazwy geograficzne występują zawsze w porządku: hasło właściwe – określenie, np. Chińska Nizina, nie Nizina Chińska, Indyjski Ocean, nie Ocean Indyjski. Nazwy państw podane są w powszechnie używanym, potocznym brzmieniu, oficjalne nazwy państw znajdują się w nawiasie, np. Bułgaria (Republika Bułgarii). Nazwy miast i krain występują w brzmieniu tradycyjnie spolszczonym (Paryż, nie Paris),

aczkolwiek dla miast podano też nazwy oryginalne.

■ Po hasle głównym omawiającym termin geograficzny w nawiasach podano synonimy, względnie powszechnie używane skróty w przypadku organizacji międzynarodowych, okręgów przemysłowych itp.

■ Jeśli dany termin ma więcej niż jedno znaczenie, wówczas zaznaczono to w opisie stosując oznaczenie (1), (2) itd.

■ Strzałka (→) w opisie hasła odsyła do innych terminów, użytych przy jego objaśnianiu. Nie stosowano jednak odnośników w opisie obiektów geograficznych (nazw własnych).

■ Pojawiające się w zakończeniu niektórych opisów odsyłacze postaci „Zob. też” kierują do terminów pokrewnych, których znajomość pomoże osadzić dany termin w szerszym kontekście i zrozumieć jego specyfikę na tle innych terminów z danej dziedziny.

■ Pojawiające się w opisach hasel wytłuszczone litery z kropką są zawsze podstawowym terminem w formie skróconej, np. **a.** w hasle ablacja.

■ (Rys.) odsyła do rysunku przedstawiającego dane zjawisko. Często jedna ilustracja obrazuje więcej niż jedno hasło, co jest wyjaśnione w podpisie.

a

Aachen → Akwizgran.

Aalborg – miasto i port w pn. Danii; ok. 120 tys. mieszk. Ośrodek adm. i przemysłowy, największe cementownie w kraju. Kamienny Dom z 1642 to najpiękniejsza renesansowa kamienica mieszcząca Skandynawii.

Abchazja – kraina w pn.-zach. Gruzji, na wybrzeżu M. Czarnego. Posiada status republiki autonomicznej; stolica Suchumi. Pow. 8,6 tys. km²; ok. 518 tys. mieszk. Kraj górzysty (najwyższy szczyt Dombaj-Ulgen 4046 m n.p.m.), tylko w pd.-wsch. cz. nizinny; klimat śródziemnomorski. Region gł. rolniczy, uprawa herbaty, tytoniu, cytrusów. W latach 1992-94 wojna domowa z Gruzją, zakończona podpisaniem porozumienia w Moskwie.

Aberdeen – miasto w Szkocji nad M. Północnym; ok. 184 tys. mieszk. Port rybacki, ośrodek przemysłowy, handlowy, komunikacyjny, naukowy i turyst.; centrum obsługi wydobycia ropy naftowej w brytyjskim sektorze M. Północnego.

Abidżan (Abidjan) – największe miasto i port Wybrzeża Kości Słoniowej, nad Zat. Gwinejską, zespół miejski ok. 5 mln mieszk. Ośrodek przemysłowy, komunikacyjny, naukowy i turyst. Mimo przeniesienia stolicy do → Jamusukro **A.** pozostaje centrum gospodarczym i naukowo-kulturalnym kraju.

Abisyńska, Wyżyna – wyżynny obszar w pn.-wsch. Afryce, na terytorium Etiopii i Erytrei, oddzielony głębokim rowem tektonicznym od sąsiedniej Wyż. Somalijskiej. Urozmaicona budowa geol., na skałach prekambryjskich zalegają mezozoiczne skały osadowe, przykryte grubymi pokrywami lawowymi, dochodzącymi do 2 km; najwyższe szczyty (do 4550 m n.p.m.) są stożkami wulkanicznymi. Obszar głęboko rozcięty dolinami rzek i zapadliskami tektonicznymi. Klimat podrównikowy, na pn. suchy; dobrze zaznaczone piętra klimatyczno-roślinne. Eksploatacja bogactw naturalnych, m.in. złota, platyny, rud manganu.

ablacja – ubytek masy pokrywy śnieżnej, lodu lodowcowego lub pływającego wskutek topnienia lub sublimacji. **A.** może zachodzić pod wpływem różnorodnych czynników: insolacji, wysokiej temperatury powietrza, wody deszczowej, spływu powierzchniowego, oddawania ciepła przez ściany skalne otaczające pokrywę śnieżną lub lodową. W wyniku nierównomiernej **a.** powstają formy lodowe o fantastycznych kształtach, m.in. rynny, kotły, piramidy oraz → stoły lodowcowe i → penitenty. Strefą **a.** w obrębie lodowca jest dolna strefa całkowitego ubytku masy, znajdująca się poniżej → linii wiecznego śniegu.

abrazja – ścieranie powierzchni wychodni skalnych i pojedynczych okrucich wskutek tarcia i wzajemnych uderzeń o siebie w trakcie transportu przez wodę płynącą, wiatr lub poruszający się → lód lodowcowy. W zależności od środowiska wyróżnia się **a.** morską, wiatrową, rzeczną i lodowcową (→ egzaracja). **A.** jest procesem prowadzącym do obniżenia powierzchni terenu,

a

działając jednak na zróżnicowane pod względem budowy geologicznej podłoże, może cechować się dużą selektywnością.

Abruzja – kraina w środk. Włoszech, nad M. Adriatyckim; pow. 11 tys. km². Krajobraz w większości górzisty, znajduje się tu m.in. najwyższy szczyt Apeninów Corno Grande (2912 m n.p.m.). Gospodarka rolno-hodowlana (m.in. uprawa zbóż, buraków cukrowych, winorośli, oliwek), wydobywanie gazu ziemnego i boksytów, ośrodki przemysłowe. Nad M. Adriatyckim liczne kąpieliska, w górach ośrodki sportów zimowych. Gł. miasto: Pescara.

absolutne maksimum → ekstrema elementów meteorologicznych.

absolutne minimum → ekstrema elementów meteorologicznych.

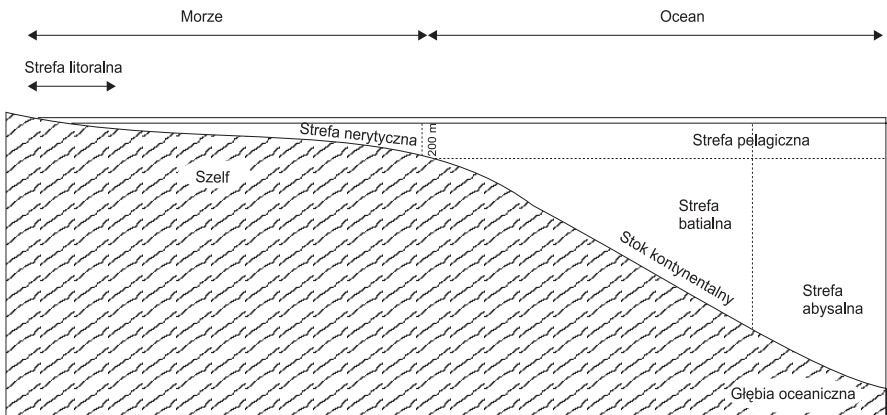
Abu Zabi – stolica Zjednoczonych Emiratów Arab. i emiratu **A.Z.**, ok. 603 tys. mieszk. w zespole miejskim; ośrodek rejonu wydobywania ropy naftowej; port morski i lotniczy.

Abudża – stolica Nigerii, ok. 590 tys. mieszk.; ośrodek adm. i handlowy.

abysalna, strefa – strefa głębi oceanicznych o stałej niskiej temperaturze wody, niewielkich dostawach materiału skalnego i organicznego z lądu, ubogim i rozproszonym życiu organicznym, wykorzystującym opadający obumarły plankton. W → rowach oceanicznych istnieją również całkowicie izolowane → ekosystemy wykorzystujące do procesów życiowych chemosyntezę (Rys. 1).

Aconcagua – najwyższy szczyt Ameryki Pd. (6960 m n.p.m.), w Andach na terenie Argentyny; zbudowany ze skał krystalicznych, gł. andezytów, tworzy zwarty masyw pokryty wiecznym śniegiem i lodowcami. Zdobyty po raz pierwszy w 1897 przez Szwajcara M. Zurbiggenę, w 1934 pierwsza pol. wyprawa andyjska (S. Daszyński, W. Ostrowski, S. Osiecki, K. Jodko-Narkiewicz) wytyczyła nową drogę od strony wsch. przez lodowiec nazwany później Lodowcem Polaków.

Ad-Dauha → Dauha, Ad-.

Rys. 1. Formy rzeźby dna morskiego oraz strefy w obrębie mórz i oceanów. Nachylenie szelfu i stoku kontynentalnego znacznie przewyższone

Adamawa – wyżyna w środk. Afryce, ciągnąca się lekkim łukiem od Zat. Gwinejskiej w głąb kontynentu; wys. do 3008 m n.p.m.; oddziela niższe wyżyny Dolnej Gwinei na pd. i Górnej Gwinei na zach. Zbudowana gł. ze skał metamorficznych i wylewnych, nad powierzchnią wyżyny wznoszą się pojedyncze stożki wulkaniczne, nad Zat. Gwinejską odosobniony stożek Kamerunu (4070 m n.p.m.). Po stronie pd. wiecznie zielone lasy tropikalne, po pn. sawanny.

Addis Abeba – stolica Etiopii; ok. 2,8 mln mieszk. Największy ośrodek gospodarczy i naukowo-kulturalny kraju; zakłady przem. spożywczego, włókienniczego, maszynowego i hutniczego. Pałace cesarskie, katedra koronacyjna, Africa Hall – siedziba Komisji Ekonomicznej ONZ.

Adelaide – najstarsze miasto i port pd. Australii, stolica stanu Australia Pd., ok. 1 mln mieszk. Ośrodek przemysłowy i naukowo-kulturalny, węzeł komunikacyjny; nowoczesne centrum festiwalowe.

Aden – miasto w Jemenie nad Zat. Adenką O. Indyjskiego, na stożku wygasłego wulkanu, ok. 620 tys. mieszk. Ośrodek przerobu ropy naftowej, port morski i lotniczy. Liczne zabytki arabskie, osmańskie i z czasów pozostawania pod panowaniem brytyjskim.

Adeńska, Zatoka – zatoka M. Arabskiego, między płw. Arabskim a Somalijskim; głąb. maks. 3328 m; port Aden.

adiabatyeczne procesy – zmiany temperatury w porcji (masie) powietrza poddawanej zmianom ciśnienia atmosf., zachodzące bez wymiany ciepła z otoczeniem tej porcji; opisują zmiany tem-

peratury w porcji powietrza unoszącej się dzięki → konwekcji. Gdy porcja powietrza unosi się w górę, zwiększa się jej objętość kosztem energii wewnętrznej, czego przejawem jest spadek temperatury; podczas wzrostu ciśnienia przy → osiadananiu powietrza zachodzi proces odwrotny. Tempo adiabatyecznych zmian temperatury jest określane za pomocą → gradientu suchoadiabatyecznego temperatury, a w przypadku gdy w porcji powietrza zachodzi → kondensacja pary wodnej → gradientu wilgotnoadiabatyecznego.

Admiralicyj, Wyspy – grupa ok. 40 wysp w pn.-zach. cz. Archipelagu Bismarcka; pow. 2,1 tys. km² i 45 tys. mieszk.; największa wyspa – Manus; uprawa palmy kokosowej, sagowej, drzewa chlebowego i bananów; eksport kopry i macicy perłowej. Wchodzą w skład Papui-Nowej Gwinei.

adret → dosłoneczny stok.

Adriatyckie, Morze – odnoga M. Śródziemnego pomiędzy Płw. Apenińskim na zach. i Płw. Bałkańskim na wsch.; pow. ok. 140 tys. km², głąb. do 1400 m, temp. wody w lecie ok. 25°C. Połączenie z głąb. akwenem M. Śródziemnego przez cieśn. Otranto. Linia brzegowa dość wyrównana na wybrzeżu zach., bardzo urozmaicona na wybrzeżu wsch. (→ wybrzeże dalmatyńskie). Gł. porty: Triest, Wenecja, Bari (Włochy), Rijeka, Split (Chorwacja), Durrës (Albania). Liczne ośrodki wypoczynkowe, zwłaszcza na wybrzeżu Włoch.

adwekcja – napływ nad dany obszar masy powietrza o określonych cechach, takich jak temperatura, → gradient stanu, wilgotność; kierunek i intensywność tego napływu wynikają z przebie-

a

gu i kształtu → izobar oraz z różnicy ciśnienia liczonej na jednostkę odległości; **a.** o kontrastowo odmiennych cechach jest charakterystyczna dla np. różnych sektorów → niżu barycznego pozazwrotnikowego, oddzielonych → frontami atmosferycznymi.

Adyga – rzeka w pn. Włoszech, dł. 410 km; pow. dorzecza 12 tys. km². Źródła w Alpach, niżej płynie przez Dolomity i Niz. Padańską, ujście do M. Adriatyckiego niedaleko Wenecji. W górnym biegu liczne elektrownie wodne, w dolnym biegu żeglowna.

aeracji, strefa – warstwa gruntu, w której tylko cz. porów zajęta jest przez wodę → higroskopijną, → błonkową, → kapilarną, → zawieszoną.

aeroenergetyka → energetyka wiatrowa.

aerologia – nauka zajmująca się poznaniem atmosfery ponad warstwą bezpośrednio przy powierzchni Ziemi, a więc tej jej cz., której badania nie mogą być prowadzone bezpośrednio przez stacje naziemne. Metody stosowane przez **a.** obejmują wysyłanie → radiosond, raket meteorol., pomiary prowadzone z samolotów i in.

aeronomia – dział → meteorologii zajmujący się wyższymi warstwami atmosfery od wysokości ok. 50 km do górnej granicy atmosfery.

aerozole – zawieszone w powietrzu drobne cząstki pyłu i soli morskiej w fazie stałej lub ciekłej, a w obszarach miejsko-przemysłowych także związków węgla, ołowiu i glinu wyemitowanych do atmosfery gł. przy spalaniu paliw. Z powodu ich obecności w formie delikatnej zasłony następuje zmniejszenie

dopływu promieniowania słonecznego (→ insolacja); stąd powodują pewne ochładzanie powierzchni Ziemi, co częściowo osłabia ocieplanie związane z → efektem cieplarnianym. **A.** pełnią także rolę → jąder kondensacji.

Afar – zapadlisko tektoniczne w pn.-wsch. Afryce między Wyż. Abisyjską i Somalijską; fragment wielkiej śródkontynentalnej strefy ryftowej. Najniższe partie leżą w depresji: jez. Asale (–116 m n.p.m.) i jez. Assal (–150 m n.p.m.); pozostała cz. ma postać płaskowyżu ze stożkami wulkanicznymi do 2010 m n.p.m.; czynne wulkany i gorące źródła. Klimat podrównikowy, bardzo suchy, brak stałej sieci rzecznej, roślinność półpustynna i pustynna.

Afganistan (Islamskie Państwo Afganistanu) – państwo śródlądowe położone w pd.-zach. Azji, pow. 652,1 tys. km², 25,9 mln mieszk. (2005), ze stolicą w Kabulu. Gł. krainy geogr. to Wyż. Irańska i Hindukusz. Produkt krajowy brutto 700 \$/os. (2003). Kraj na niskim poziomie rozwoju ekonomicznego. Podstawą gospodarki jest niskotowarowe rolnictwo, wytwarzające połowę PKB. Rozwój gospodarczy kraju zaham-

wała trwająca od końca lat 70. wojna domowa, która spowodowała znaczne zniszczenia; w latach 1979-89 okupacja przez wojska radzieckie. Użytki rolne, w dużej części nawadniane, stanowią prawie 60% powierzchni ogólnej kraju. Gł. uprawy: pszenica, kukurydza, jęczmień, ryż, bawełna i buraki cukrowe. W hodowli dominuje koczownicze pasterstwo z dużym погоłowiem owiec karakułowych. Znaczne zasoby surowców mineralnych są wykorzystywane w niewielkim stopniu. Wydobywa się gaz ziemny, rudy żelaza i rudy miedzi.

Afryka – drugi pod względem wielkości kontynent świata, rozciągający się po obu stronach równika; pow. 30,3 mln km². Jest wyjątkowo zwarty; linia brzegowa bardzo słabo rozwinięta, wyspy i półwyspy stanowią 5% ogólnej powierzchni. **A.** jest niemal w całości starą tarczą prekambryjską, złożoną z mozaikowo występujących wyżyn i kotlin; łańcuchy górskie występują tylko na pd. (G. Przylądkowe) i pn.-zach. (Atlas). We wsch. cz. potężny system rowów tektonicznych, ciągnących się od M. Czerwonego aż do ujścia rz. Zambezi; liczne wzniesienia wulkaniczne, z najwyższym Kilimandżaro (5895 m n.p.m.). W rzeźbie dominują wysokie wyżyny (49% pow. leży na wys. 500-2000 m n.p.m.), niziny zajmują tylko 22%. Wyraźnie zaznaczona jest strefowość klimatyczna i roślinna; wokół równika klimat równikowy, na zach. wilgotny, na wsch. bardziej suchy; na pn. i pd. od tej strefy klimat podrównikowy wilgotny, sawannowy, z letnią porą deszczową i suchą zimą; w strefach zwrotnikowych panuje klimat suchy; w cz. pn. znajduje się największa pustynia na Ziemi – Sahara. Na pn. i pd. krańcach **A.** klimat podzwrotnikowy śródziemnomorski. Wody Afryki

a

należą w 51% do zlewiska O. Atlantyckiego, w 18% do zlewiska O. Indyjskiego, 1/3 kontynentu stanowią obszary bezodpływowe, które znajdują się na Saharze, w kotlinie Kalahari i Czadu. Największymi rzekami Afryki są: Nil, Kongo, Niger, Zambezi; najwięcej jezior znajduje się w Afryce Wsch., gł. pochodzenia tektonicznego (jez. Tanganika, Niasa, Alberta, Edwarda). W Afryce Pn. występują słone jeziora zw. szotami lub sabkhami. Układ stref roślinnych odpowiada w przybliżeniu układowi stref klim. Około 40% **A.** zajmują sawanny; na pn. i pd. wiecznie zielona roślinność śródziemnomorska. Większość krajów **A.** znajduje się na bardzo niskim poziomie rozwoju gospodarczego, częste są klęski głodu, zwłaszcza w strefie Sahelu. Towarzyszy temu niestabilna sytuacja polityczna; liczne walki na tle etnicznym (ostatnio w Liberii i Sierra Leone), wojskowe zamachy stanu, wojny domowe; rządy mają z reguły charakter dyktatur. Względna stabilność polityczną i gospodarczą wykazują przede wszystkim państwa z pn. (Egipt, Tunezja, Maroko) i pd. (RPA, Namibia, Botswana) kontynentu.

Ag → srebro.

Agades – miasto w Nigrze przy skrzyżowaniu szlaków karawan, ok. 50 tys. mieszcz.; eksploatacja soli, uprawa zbóż i daktyli.

Agania – stolica Guam, 1 tys. mieszcz.; port, lotnisko, siedziba Mikronezyjskiej Rady Turystyki Regionalnej.

agawa (*Agave*) – roślina pochodzenia meksykańskiego, gromadząca w zgrubiałych pędach wodę na okres suszy. Uprawiana na włókno (agawa sizalska) lub jako roślina ozdobna. Gł. obszar występowania i upraw rozciąga się od Meksyku po pn. cz. Ameryki Pd. oraz w basenie M. Śródziemnego. Zob. też sizal.

aglomeracja – zespół miast powiązanych funkcjonalnie (np. poprzez dojazdy do pracy lub szkół, powiązania kooperacyjne firm). **A.** może być monocentryczna, gdy jedno z miast jest dominujące (**a.** warszawska, paryska, wrocławska) lub policentryczna (→ konurbacja), gdy nie można wydzielić miasta dominującego (**a.** górnośląska, Zagłębie Ruhry w RFN, Zagłębie Donieckie na Ukrainie). **A.** policentryczna powstaje zwykle wskutek zlewania się blisko położonych, niezależnych od siebie miast.

Agra – miasto w pn. Indiach nad Jamuną, ok. 1,5 mln mieszcz. Ośrodek przemysłowy, handlowy, komunikacyjny, turyst., religijny dla muzułmanów; d. stolica państwa Wielkich Mogołów z najcenniejszymi zabytkami islamskimi w Indiach, zwłaszcza mauzoleum Tadž Mahal (XVII w.). Ponadto Czerwony Fort – cytadela z pałacem (XVI-XVII w.), Meczet Perłowy (XVII w.), mauzoleum cesarza Akbara (XVI w.)

agradacja – podwyższanie poziomu powierzchni terenu wskutek pionowego przyrostu osadów (→ akumulacja) w środowisku rzecznym lub morskim. **A.** w dolinie rzecznej jest rezultatem niezdolności rzeki do dalszego transportu swojego rumowiska, w związku ze zmniejszeniem prędkości lub ilości wody, wzrostem ilości rumowiska lub zmniejszeniem → spadku podłużnego rzeki. **A.** może być też wywołana bezpośrednio przez człowieka przez budowę zapór. W rezultacie przemiennej w czasie **a.** i → erozji powstają → terasy rzeczne.

agrocenoza – zespół roślin i zwierząt żyjących na polu, ukształtowany w wyniku działalności gospodarczej człowieka w określonym środowisku upraw rolniczych. Tworzenie **a.** ma na celu uzyskanie maksymalnego plonu poprzez zwiększenie jego odporności (np. w stosunku do → monokultury) oraz produktywności, którą zwiększa właściwe sąsiedztwo roślin.

agroklimat – charakterystyczny dla danego miejsca lub obszaru przebieg warunków pogodowych, określonych na podstawie wieloletnich obserwacji meteorol., oceniany z punktu widzenia ich przydatności w produkcji rolniczej.

agroklimatologia – nauka zajmująca się tymi aspektami klimatu, które są istotne w gospodarce rolnej, np. temperaturą gleby, suszami, promieniowaniem fotosyntetycznie aktywnym itp.

agrotechnika – (1) całokształt zabiegów stosowanych przy uprawie roli i roślin w celu uzyskania obfitych plonów wysokiej jakości; (2) nazwa dyscypliny naukowej zajmującej się tymi zagadnieniami.

Agulhas → Igielny, Przylądek.

Ahaggar – masyw górski w środk. cz. Sahary, na terytorium Algierii; wys. do 3003 m n.p.m. Geologicznie stanowi tarczę na platformie afrykańskiej, zbudowaną z łupków krystalicznych, gnejsów i kwarcytów. Wypiętrzaniu masywu w trzeciorzędzie towarzyszył silny wulkanizm; jego pozostałościami są liczne wzniesienia neków z bardzo dobrze odsłoniętym ciosiem kolumnowym. Klimat zwrotnikowy, kontynentalny, skrajnie suchy (do 50 mm opadu rocznie); skąpa roślinność sucholubna. Hodowla wielbłądów, owiec, kóz; u podnóża **A.** przebiega droga transsaharyjska z Algierii do Nigru, ograniczone znaczenie turyst.

Ahmadabad – miasto w zach. Indiach; ok. 3,5 mln mieszk. Centrum przem. bawełnianego, 2 uniwersytety, ośrodek turyst.: budowle muzułmańskie z XV i XVI w. – meczety, grobowce; Muzeum Gandhiego.

Ahwaz – miasto i port nad rz. Karun w zach. Iranie, ok. 840 tys. mieszk.; centrum regionu wydobywania ropy naftowej, zakłady przem. hutniczego, spożywczego, włókienniczego.

Air – wyżyna w pn. Nigrze, na pd. skrajny Sahary; wys. do 1988 m n.p.m. Zbudowana ze skał prekambryjskich z młodszymi przebiegami wulkanicznymi; gęsta sieć wadi; roślinność pustynna i półpustynna. Koczownicza hodowla bydła i wielbłądów; eksploatacja rud uranu w Arlit.

Ajaccio – miasto i port na Korsyce; ok. 50 tys. mieszk. Ośrodek adm., handlowy, turyst. (prawie połowa przyjezdnych na wyspę zatrzymuje się w **A.**); cytadela, barokowe kościoły, muzeum w domu rodzinnym Napoleona Bonaparte.

Akaba – wąska zatoka M. Czerwonego w pd.-zach. Azji, oddzielająca płw. Synaj (zach.) i Płw. Arabski (wsch.), powstała na linii rozłamu tektonicznego; dł. ok. 180 km, szer. 12-30 km, głęb. ponad 1800 m. Występowanie raf koralowych. Gł. porty: Akaba (Jordania) i Elat (Izrael); liczne ośrodki wypoczynkowe na wybrzeżu Egiptu, Izraela i Jordanii.

akcja – papier wartościowy stwierdzający udział jego właściciela w kapitale → spółki akcyjnej. Właściciel **a.** ma prawo do → dywidendy, czyli udziału w rocznym zysku spółki akcyjnej, uczestniczenia w jej działalności, a w razie jej likwidacji do majątku spółki. Obrót **a.** odbywa się gł. na → giełdzie papierów wartościowych. Kontrolny pakiet **a.**, który umożliwia faktyczne kierowanie działalnością spółki akcyjnej, bywa w praktyce mniejszy niż 50% **a.** Posiadacz **a.** (akcjonariusz) jest współwłaścicielem spółki akcyjnej. Jego odpowiedzialność materialna ogranicza się do kwoty, na jaką opiewają będnące jego własnością **a.**

akcyza → podatek akcyzowy.

aklimatyzacja – proces dostosowania organizmu żywego do zmienionych warunków klim., zwykle związany ze zmianą wysokości n.p.m. lub temperatur ekstremalnych; na ogół wiąże się ze znaczącymi efektami fizjologicznymi w organizmie.

Akmoła → Astana.

akr (ang. *acre*) – jednostka powierzchni gruntu używana w krajach anglosaskich, 1 akr = ok. 0,4 ha. Pierwotnie obszar, który w ciągu dnia można było zorać parą wołów.